

"השפעת המערב": מסטפא כאמל וז'ולייט אדם, 1895–1908

תמי צרפתי

המאמר עוסק במסטפא כאמל כמייצג עולמה התרבותי של האליטה המשכילה במצרים של סוף המאה התשע עשרה. באמצעות יחסיו של כאמל עם ז'ולייט אדם, סופרת ועורכת עיתון צרפתייה שהייתה מקורבת לחוגים פוליטיים ואינטלקטואליים בצרפת של הרפובליקה השלישית, מבקש המאמר לבחון מחדש את המפגש התרבותי שבין "מזרח" ל"מערב". לעומת ההיסטוריוגרפיה המסורתית שתיארה אותו כמפגש של שתי מהויות תרבותיות נפרדות, מציע המאמר תיאור ופרשנות חדשים של מפגש זה. הסיוען העיקרי הוא כי חלק מהאליטה שכאמל השתייך אליה לא תפס את קיומם של מזרח ומערב באופן דיכוטומי. אנשיה של קבוצה זו, שהיו מעוגנים היטב בתרבות העוסמאנית מצרית ובו בזמן גם רהוטים בצרפתית מדוברת וכתובה, חשו כי תרבות צרפת היא חלק בלתי נפרד מעולמם התרבותי, כפי שהייתה גם התרבות העוסמאנית מצרית-אסלאמית. בניגוד למה שמקובל לחשוב, בשביל קבוצה דורית זו לא היה המפגש עם המערב טראומטי אלא הדרגתי, מורכב ומשתנה.

מאמר זה דן בקבוצת משכילים מצריים בשלהי המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים. באמצעות התבוננות בקבוצה זו, ובעיקר במסטפא כאמל ובקשריו עם הסופרת והעיתונאית הצרפתייה ז'ולייט אדם (Juliette Adam), מבקש המאמר לבחון סוגיה מרכזית בחקר המזרח התיכון, סוגיית "המפגש עם המערב". הטענה היא כי קבוצה של משכילים שנולדו במצרים בתקופת שלטונו של הח'דיו אסמאעיל והגיעו לבגרות בתקופת הכיבוש הבריטי, עיצבו את עולמם התרבותי מתוך דיאלוג מתמיד

* מאמר זה מבוסס על עבודת מ.א. שהוגשה לבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב בהנחייתו של ד"ר אבנר בן-עמוס. ברצוני להודות לפרופ' אהוד טולידאנו על עזרתו בשלבים השונים של כתיבת העבודה ובעיקר על כך שלימד אותי במסגרת שיעוריו במשך השנים להתבונן באינטראקציות חברתיות-תרבותיות כבאינטראקציות בין בני אדם. אלה מטיבין אינן קשירות, אלא מורכבות ומרוכבות.

ורב־סטרי שקיימו בו־זמנית עם תפיסות עולם שהגיעו מאירופה, עם התרבות העוסמאנו־מצרית־אסלאמית שבתוכה הייתה קבוצתם מעוגנת ועם הקוסמופוליטיות של קהיר ואלכסנדריה; וכל זאת מתוך מיקומם שלהם בחברה המצרית ויחסם לכיבוש הבריטי. באמצעות בחינת דמותו של מֶסְטָפָא כאמל וקשריו עם חלקים באליטה האינטלקטואלית־פוליטית הצרפתית בשנים אלה מבקש המאמר לשבור את הסטריאוטיפ הדיכוטומי "מזרח-מערב", ולהראות את האופן שבו שילבה אליטה משכילה זו תרבות צרפתית עם תרבות מצרית־עוסמאנית. צרפת הייתה בשביל משכילים אלה, כמו בשביל קבוצות דומות ברחבי העולם בסוף המאה, מרכז התרבות והנאורות. האופן שבו נשאו אליה עיניים לא העיד על תחושת נחיתות "מזרחית" או על נטישת העולם העוסמאני, שהיה בשביל רובם סדר העולם הטבעי בשלהי המאה. בתקופה זו, בטרם נסגרו המרחבים התרבותיים בגבולות של מדינות לאום ובאידיאולוגיות ההומוגניות שלהן, משמעותה של "מודרניות" אצל אליטות אלה הייתה אקלקטיות תרבותית ויכולת לנוע בין מערכות משמעות שונות מבלי לחוות "משברים זהותיים". המאמר אינו רואה בכאמל דמות המייצגת את מצרים או את "תרבות המזרח" ולא בז'ולייט אדם את צרפת או את "תרבות המערב". דרך הקשרים בין השניים מנסה המאמר להפוך את המושג המעורפל בדרך כלל, "המפגש עם המערב", למקרה מובחן וכך גם היסטורי ומורכב יותר. המפגש של השניים היה מפגש של אנשים מוחשיים ולא של ישויות תרבותיות. שניהם היו אנשים מרכזיים ובעלי השפעה בסביבתם, אנשים שההיסטוריה האישית שלהם הייתה שוורה ברגעים "גדולים" מן ההיסטוריה של סביבתם. אל מערכת היחסים שהתקיימה ביניהם הביאו השניים את החוויות ההיסטוריות־תרבותיות שלהם, את השקפות עולמם ואת נקודת המבט שמיקומם החברתי הקנה להם. הדיאלוג ביניהם, שהיה מורכב ודינמי בהשפעת משתנים רבים, מציג לבחון את "המפגש עם המערב" במבט היסטורי יותר.

מאמר זה ידון בקצרה ובאופן ביקורתי בהיסטוריוגרפיה המסורתית ובאופן שבו תיארה את המפגש הבין־תרבותי, יסקור את הסביבה הפוליטית־תרבותית שבה צמחו ופעלו ז'ולייט אדם ומֶסְטָפָא כאמל ויצג את הדיאלוג ביניהם באמצעות חליפת המכתבים שהתנהלה בין השניים. מאמר זה מציג, כחלופה לתפיסה המסורתית, להתבונן בדיאלוג בין השניים כמתנהל בעולם תרבותי אחד שיש לו מרכיבים וגוונים שונים, ולא כמפגש של ישויות תרבותיות נפרדות.

"מזרח" ו"מערב": הגישה הדיכוטומית והפרובלמטיקה שלה.¹

שאלת המפגש של התרבות המערבית עם זו המזרחית הייתה לאחד הנושאים המרכזיים בשיח המזרחני המודרני. סוגיה זו חלשה על תחומי חקר רבים, הכתיבה את תחילת המניין של העת החדשה במזרח התיכון, את הנושאים שהמחקר עסק בהם ואת הגישה וההערכה לגיבורים היסטוריים רבים. הנחת המחקר המסורתית הייתה שמזרח ומערב היו שתי ישויות תרבותיות נפרדות, הומוגניות כל אחת בפני עצמה אך דיכוטומיות זו לזו, שלא היו שוות בעוצמתן. כשנפגשו, הציב הגורם החזק והדינמי שבין השניים אתגר בפני הגורם החלש ממנו. במסגרת ההיסטוריוגרפיה המסורתית נכתבו תולדות המזרח מראשית המאה התשע עשרה כתולדות המענה לאותו אתגר. ההנחה הייתה שבתחילת המאה, בהשפעת המהפכה הצרפתית וביתר שאת בהשפעת פלישת בונפארט, החלו לפלוש גם "רעיונות [...]" ממערב למזרח כשֶׁרָפָה, רעיונות של ממשלה ייצוגית, חוקה, פרלמנטים ומפלגות פוליטיות [...] (Lewis 1953: vii). ההסברים לעוצמת ההשפעה על המזרח היו מגוונים. היו שייחסו אותה לעוצמת הרעיונות עצמם, והיו שראו את ההשפעה כתוצר לוואי של האימפריאליזם הכלכלי והפוליטי של המערב. אחרים טענו שהאסלאם כשל בתפקידו כמעצב נורמות חברתיות ולכידות חברתית במציאות של המאה התשע עשרה. האחרונים הסבירו את כישלון האסלאם לעתים ב"שקיעתו" ובניונו, לעתים בחוסר יכולתה של מערכת דתית בכלל לספק תשובות בחברה מודרנית. רבים מאלה שעסקו בהיסטוריה רעיונית העלו את כל הטענות האלה כאחד.² המחקר הציביע על ה"צינורות" שדרךם הגיעו הרעיונות המערביים למזרח (המחקר הדגיש תמיד את מוצאם הגיאוגרפי של הרעיונות). הראשונים היו הנוצרים בלבנון ובסוריה. אלה, בשל אמונתם הדתית, נחשבו כנוטים יותר לקבל רעיונות שצמחו בחברות נוצריות (Al-Husry 1966: 4). צעירים נוצריים שהתחנכו בבתי הספר של המיסיון נחשפו באמצעותם לרעיונות המתקדמים, הושפעו מהם והשפיעו על סביבתם.³ נפוליאון וצבאו שפלו למצרים ומשלחת המדענים שנלוותה אליהם היו

- 1 מלבד כותבים שעדיין דבקם בתפיסה המסורתית, נקודת המוצא של מרבית החוקרים כיום היא ש"מזרח" ו"מערב" אינם קטגוריות "אובייקטיביות" המצויות במציאות "כפי שהיא". הקטגוריות הללו מוקנות על ידי מרבית החוקרים כקונסטרוקציות תלויות זמן ומקום, שמשועתקות באמצעים שונים. מה שהופך אותן לעובדה חברתית היסטורית אינו קיומן העצמאי אלא הפנמתן העמוקה על ידי ציבורים גדולים. בדרך זו יש להבין את השימוש שלי, בגוף המאמר, בקטגוריות הללו.
- 2 מחקרים רבים שעסקו במאה התשע עשרה באימפריה העוסמאנית הציגו גישה זו. ראה למשל: שמיר 1965; ארליך 1987-1989; Landau 1968, 1988; Goldschmidt 1960; Ahmed 1953; Hourani 1962; Lewis 1964; Safran 1961; Vatikiotis 1969; Wendell 1972.
- 3 המחקר מיעט לעסוק בתכנים שנלמדו בבתי ספר אלה. מערכת החינוך הנוצרית בוודאי לא ייצגה את הרעיונות הפילוסופיים של המאה השמונה עשרה שראתה בהם רעיונות מסוכנים שחתרו תחת מעמד הכנסייה.

"צינור" נוסף. הם סיפקו את ההלם הדרוש כדי לערער השקפות עולם קודמות וגם הציעו אלטרנטיבה (שמיר 1965: 31). בהמשך באו המדריכים הצבאיים והיועצים האירופיים השונים ששירתו את ממשל מוחמד עלי במצרים ואת הממשלות המתקנות באסלאמבול, ומשלחות הסטודנטים לאירופה. אבל מעל לכל הייתה השפה הצרפתית. זו נתפסה כהתגלמות של רעיונות מהפכת 1789, כמפתח ל"תרבות האחרת". ההנחה הייתה שגם הצוער הצבאי שלמד צרפתית כדי שיוכל לקרוא איך להפעיל תותח, עיין באותה הזדמנות בכתבי מונטסקייה (Lewis 1964: 33).

בספרות המחקר היו "מזרח" ו"מערב" לקונבנציות ספרותיות שהכותב הניח כי הן מוכרות לקוראיו ואינן זקוקות להבהרה או לקונקרטיזציה היסטורית. "חברה מזרחית" הייתה תמיד חברה מסורתית, כבולה במערכת ערכים דתית אשר הכתיבה לה את סדר היום הפוליטי והחברתי, את גבולותיה התרבותיים ואת התחומים שבהם היא עשויה להשתנות. "מזרח" היה "מצב": מצב הומוגני, סטאטי, שממנו יצאו יחידים למפגש עם המערב. מפגש זה יכול היה להתקיים באירופה או בבתי הספר הממשלתיים ה"מודרניים", שתוארו כהיפוכם המוחלט של בתי הספר המסורתיים. לעתים די היה בביקור קצר בפרס כדי לגרום ליחיד להמיר את השקפת עולמו המזרחית-מסורתית בהשקפה המערבית-מודרנית (Safran 1961: 86). המחקר הבחין בין הלימודים לבין התרבות והחברה שבתוכה התקיימו וכך יכול היה להציג רצף שתחילתו במשלחות הלימוד של תקופת מוחמד עלי והמשכו בבתי הספר של תקופת אסמאעיל או של תקופת הכיבוש הבריטי. החינוך המערבי היה אחיד ולכן הניב דגם אחיד של בוגר "מתמערב". המחקר לא התייחס להשפעות שמחוץ לבית הספר, שהיו גורם מתווך ואשר קבעו את האופן שבו הופנם והובן הידע שנרכש בבית הספר (Hey- 1973; Zylowich 1938; Dunne-worth). הקטגוריות המחקריות הנוקשות לא נתנו הסברים למגוון האפשרויות של ה"מודרניות" ולמגוון הדרכים שבהן יכול השינוי להתחולל. הגיבור ההיסטורי היה פסיבי בתהליך השתנותו. הגישה המסורתית לא הבחינה ביחסים הדילקטיים שהתקיימו בין מערכות המשמעות השונות שהרכיבו את עולמו של הגיבור ההיסטורי ולכן גם לא יכלה להסביר נוכחות בו-זמנית של השקפות עולם שונות. אלה תוארו כמניפולטיביות או כחיקוי חיצוני שנבע מהיעדר יכולת להפנים באמת את ערכי המערב (Kedourie 1988: 49; Goldschmidt 1968: 312; 1966; Safran 1961: 90).

המערב תואר גם הוא במחקר כישות הומוגנית, בלתי-משתנה. הוא יוצג על ידי שורה של רעיונות קוהרנטיים ויציבים שהגיעו מהמאה השמונה עשרה ולבשו צורה של פרקטיקות פוליטיות וחברתיות תואמות. הישויות ההיסטוריות שהמחקר בנה היו א-היסטוריות וכוללניות. הגיבור ההיסטורי היחיד הכליל את כל המאפיינים והתכונות של הישות האבסטרקטית שהיה שייך אליה. חוסר ההיסטוריות של גישה זו חסך מהחוקרים

את הצורך לעסוק בשינויים שהחברות ה"אחרות" עברו. המערב שממנו הגיע נפוליאון ב־1798 היה המערב שאליו הגיע טהטאי ב־1826 ואשר מערכיו התרשם, וכמוהם היה גם המערב שאליו יצא מטטפא כאמל ב־1895. הצרפתי שישב במצרים במשך עשרים וחמש שנים היה צרפתי באותה מידה כמו הצרפתי שישב בפריס, וכמוהו החזיק באותה מערכת ערכים, באותם רעיונות ובאותם אינטרסים. המדריך הצבאי לא היה שונה בתפיסת עולמו מפקיד הממשלה, הבנקאי, הסוחר, ההרפתקן או איש הרוח. כולם היו ביטויים שונים של רוסו. כולם נכנסו לקטגוריה אחת: "המערב".

המחקר הניח ששתי ישויות אלה, מזרחית ומערבית, היו אופוזיציות אידיאולוגיות זו לזו; שמפגש שלהן לא היה יכול שלא להוליד קונפליקט, וכאשר התרחש חולל מעין שבר פנימי בנפשם ובתודעתם של בני המזרח. השתייכות חברתית־תרבותית לשתי הישויות ובגניית זהות מתוך השתייכות ברוזמנית כזאת נתפסו כבלתי אפשריות. בני אדם, מורכבות החיים האנושיים, תפיסות עולם שיכלו לחיות זו ליד זו במציאות קונקרטיית, כל אלה נעדרו מהנחות המחקר. החוקרים הלכו שבי אחר הקטגוריות התרבותיות הנוקשות שיצרו לשם מחקר והן קיבלו חיים משל עצמן. מזרח ומערב "נפגשו", "הציבו אתגרים" ו"נענו להם". ההנחה הייתה שגם אלה שהיו נושאי המחקר ראו כך את המציאות שבה חיו.

צרפת: ז'ולייט אדם והסביבה הפוליטית־חברתית שלה

מטטפא כאמל יצא לצרפת בסוף המאה התשע עשרה. זו הייתה לגביו לא רק מרכז הקדמה, החירות והשוויון, אלא גם מציאות חברתית ופוליטית קונקרטיית המורכבת מבני אדם שאורח חייהם והשקפות עולמם עיצבו במידה רבה את ה"הווה הצרפתי" שלו. הקשר המשמעותי שהיה לו בצרפת, שהחל עם הגעתו ונמשך עד יום מותו, היה עם ז'ולייט אדם. נראה לי אפוא שיש מקום לתאר בקצרה את הסביבה הפוליטית והחברתית שבה צמחה ופעלה.⁴

ז'ולייט אדם נולדה ב־1836 לרופא, ז'אן־לואי למברט (Lambert), מעריץ נלהב של מהפכת 1789. בביתה ספגה מהמשפחה המורחבת תערובת של תפיסות יעקוביניות, אימפריאליסטיות ואורליאניות. אדם נישאה בגיל 15 לעורך דין ששירת בבית הדין לערעורים בפריס, התאלמנה ממנו כעבור מספר שנים ונישאה שנית ב־1868 לאדמונד אדם, בנקאי עשיר ורפובליקאי נלהב עוד מימי מהפכת 1848.

4 הפרטים הביוגרפיים על ז'ולייט אדם מתבססים בעיקר על Arie 1961. תיאור ההיסטוריה הפוליטית של צרפת בשנים אלה מתבסס בעיקר על Anderson 1977.

כאשר עלה נפוליאון השלישי לשלטון התפטר אדם מכל תפקידיו הציבוריים כדי שלא לשתף פעולה עם ממשלו. השניים גרו בפריס, וז'ולייט אדם נהנתה מפרסום מסוים כסופרת פמיניסטית, מקורבת לז'ורז' סנד (Sand) ולדניאל סטרן (Stern) וכמשתתפת בסלונים הספרותיים-פוליטיים שהתקיימו בביתה של סטרן. בתקופה זו יצרו השניים קשרים קרובים עם דמויות רפובליקאיות שלימים תפסו עמדות מרכזיות בשלטון.

ב-1870 נחל צבאו של נפוליאון השלישי תבוסה בפני הצבא הפרוסי. התבוסה ונפילתו של נפוליאון השלישי יצרו ואקום שלטוני שלתוכו נכנסה האופוזיציה הרפובליקאית. זו הקימה בוורסאי "ממשלת הגנה לאומית זמנית", הכריזה על הקמת הרפובליקה השלישית והעמידה את ליאון גמבטה (Gambetta) בראש הכוח הצבאי שלה. גמבטה, צעיר בן 32 שהיה חדר מסורת פטריוטית יעקובינית, עשה מאמצים עילאיים אך חסרי תועלת לגייס כוח חדש במקום זה שנפל בשבי ולעודד התקוממות בשטחים שנכבשו. בפריס, הנצורה על ידי הכוחות הפרוסיים, התעוררה הרוח המהפכנית.

משנכשל הכוח הלוחם בניסיונותיו להסיר את המצור מעל פריס נחתם הסכם לשביתת נשק והממשלה הזמנית החלה להתארגן לבחירות. נבחרה ממשלה שנשענה על רוב פרלמנטרי שמרני, תתמה על הסכם שלום עם פרוסיה שבמסגרתו נאלצה למסור את חבל אלזס-לורין ונאלצה להתמודד עם אלה מהרפובליקאים, בעיקר בפריס, שראו בהחלטותיה תבוסתנות ופגיעה ברפובליקה. בתוך מספר חודשים החריף הקרע בין פריס לבין הממשלה בוורסאי, עד להתקוממות שהביאה לניהול עצמאי של העיר על ידי ה"קומונה הפריסאית". זו פורקה לבסוף בכוח ובמחיר דמים כבד. בין הדמויות הבולטות בקומונה, שעמדות חברתיות רדיקליות ולהט לאומני שימשו בה בערבוביה, הייתה ז'ולייט אדם. בסוף שנות השבעים קיימה בביתה סלון פוליטי שהיה מרכז ל"פליטי" הקומונה, בעיקר ללאומנים שבהם. סלון זה שימש גם כבסיס כוחו הפוליטי של גמבטה באותה תקופה. את כישרון הכתיבה שלה הקדישה אדם בשנים אלה להגנת הרפובליקה בפני אלה שנתפסו בעיניה כיריביה. מסלון ביתה יצאו קריאות לתחייה לאומית ולנקמה בביסמרק (Arie 1961: 114-118).

בין השנים 1870-1914 התקיימו בצרפת שישים ממשלות. תחילה נאלצו הממשלות הרפובליקאיות לתפקד לצדו של פרלמנט מלוכני, אבל ממערכת בחירות אחת לרעותה הגבירו המפלגות הרפובליקאיות את כוחן. כאשר זכו ב-1879 לרוב בפרלמנט נקטו מספר פעולות סמליות: החזרת הפרלמנט לפריס, אימוץ המרסליזם להמנון, קביעת ה-14 ביולי ליום חג לאומי, מתן חנינה לעצורי הקומונה ומתן אפשרות שיבה לאלה מהם שברחו לארצות שכנות.

בשנות השמונים נמשכה החקיקה הרפובליקאית הנמרצת. בשנים אלה היה החינוך התחום העיקרי שדרכו ביססו הרפובליקאים את שלטונם. תחת ניצוחו של ז'ול פרי (Ferry) הפכה מערכת החינוך הצרפתית לאחידה, לאומית, חילונית ו"נקייה" מאנשי

המסדרים הקתוליים (McManners 1972: 46). בשנים אלה ניסו הממשלות הרפובליקאיות לבסס את כלכלת צרפת על ידי השקעה ציבורית נרחבת בתשתיות (מסילות ברזל, תעלות ונמלים). הרצון לחזק את כלכלת צרפת היה אחד המניעים, אם כי לא היחיד, להתפשטות קולוניאלית. המדיניות הקולוניאלית הצרפתית הייתה שנויה במחלוקת. רבים ראו בה סטייה מהמשימה הפטרוטית העיקרית: נקמה בגרמניה. ב־1885, כאשר ממשלת ז'ול פרי שתמכה במגמה הקולוניאליסטית נפלה וכאשר סיעתו בפרלמנט כמעט נעלמה, נראה שהציבור הרחב ראה באירופה את הזירה שבה צרפת צריכה לפעול.

על הרפובליקה השלישית וציבורה איימו כוחות פוליטיים מימין ומשמאל: הגנרל בולנז'ה (Boulanger) ובעיקר ה"בולנז'יסטים" שהאיצו בו לתפוס את השלטון בכוח, "ליגת הפטרוטים", שזכתה לפופולריות מסוימת בעקבות "פרשת דרייפוס" (Dreyfus) ופרשת דרייפוס עצמה (1894 וביתר שאת מ־1898). לכך יש להוסיף משברים כלכליים ופרשיות שחיתות כמו פרשת מניות תעלת פנמה ומשברים חיצוניים כמו תקריות גבול עם גרמניה (בעיקר זו שאירעה ב־1879, פרשת פאשודה ב־1898 ועוד). בהמשך, ראו הרפובליקאים המתונים את האיום העיקרי משמאל, מהתנועות הסוציאליסטיות. כל אלה וזיכרון מרחץ הדמים של מאה השנים שחלפו הביאו התמתנות של הממשלות המכהנות. הרצון היה בעיקר לשמור על הקיים.

ב־1879 התאלמנה אדם ונותרה עם שני ילדים ועם הכנסה ראויה. אז החלה להוציא לאור את כתב העת *La Nouvelle Revue*. מטרת כתב העת היו, לדבריה, "להיאבק בביסמרק, לפעול להחזרת אלזס-לורין, למחוק את הייאוש מרוחם של צעירים ולתת לכותבים מוכשרים הזדמנות להתפרסם עשר שנים מוקדם יותר מאשר היו מתפרסמים אלמלא כן" (Arie 1961: 119). לז'ולייט אדם היה מדור קבוע בכתב העת שנקרא "מכתב על ענייני חוץ" ובו נתנה ביטוי לעמדותיה בפוליטיקה העולמית ולתפקיד שלדעתה היה על צרפת למלא בה.

אדם נמנתה עם אותם אנשים בפוליטיקה הצרפתית שלגביהם סוף המאה הייתה תקופה של משבר ושל איום מתמשכים (Weber 1986: 120-123). ממאמריה בנושאי מדיניות חוץ עולה כי האיום במלחמה או בהשפלה לאומית היה קיים באופן תמידי. לא רק גרמניה אלא גם בריטניה היו אויבות של צרפת, אויבות שאין כל אפשרות להגיע אתן להבנה ובה בעת לשמור על הכבוד הלאומי. ספרי הלימוד ביקשו מהדור החדש של התלמידים לזכור כי הסכם פרנקפורט מ־1870 לא היה הסכם שלום אלא הסכם לשביתת נשק בלבד. לאנשים כז'ולייט אדם הייתה הרגשה כי אינם מצליחים להנחיל לדור החדש את משמעות התבוסה ואת להט הנקמה (שם: 105-110). היא חשה אכזבה עמוקה מהדרך שהובילו שותפיה בעבר מתקופת ה"קומונה הפריסאית". גמבטה, שהיה אמור להשיב לצרפת את כבודה שנרמס הן בידי ביסמרק והן בידי בריטניה, איבד, לדעתה

של אדם, את הלהט המהפכני עם הגיעו לשלטון, והיה לפוליטיקאי פרגמטי (Anderson 1977: 143).

הקרע עם גמבטה והתחושה ש"אנשיה" ויתרו על אידיאולוגיה עם הגיעם לשלטון, גרמו לאדם להינתק בשנות התשעים במידה גוברת והולכת מהפוליטיקה הרפובליקאית. בקריאותיה לנקמה מצאה את עצמה במחנה אחד עם דמויות אנטי־דמוקרטיות כפייר דרומון (Drumont). אדם החלה להבין כי יתכן שהעמדות הלאומיות תתנגשנה עם תמיכתה הנלהבת לא פחות בפרלמנטריות ובדמוקרטיה. היא התרחקה מהפוליטיקה הפנימית מכיוון שלא יכלה לוותר על אף אחת מעמדותיה ובהדרגה מצאה מפלט במדיניות חוץ. בתקופה זו פנה אליה מסטפא כאמל. באמצעותו הייתה לה מצרים לזירה לפעילות פוליטית, מקום שבו יכלה לכתוב ולהרצות על מה שצרפת חייבת להיות, מקום שבו יכלה להתנגד לבריטניה במלוא הלהט ולא לבגוד בעקרונותיה הרפובליקאיים. בכאמל מצאה שותף לתחושותיה שצרפת אכזבה. הוא גם השיב לה את תפקיד התומכת, המייעצת, הכוח שמאחורי הקלעים כפי שהייתה בזמנו לגמבטה.

שתי תופעות מפתיעות את מי שעוסק בהיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון וקורא על ההיסטוריה של צרפת בתקופה זו. הפער בין המודל הפוליטי־חברתי האידיאלי שכביכול התממש בצרפת כפי שהדבר נראה מהמזרח התיכון לבין חוסר היציבות הפוליטית בצרפת גופה, ויתרה מכך – חוסר אמון מתמשך בקיום הרפובליקה שחשו רבים מן הרפובליקאים הצרפתיים עצמם. כך גם הפער העצום בין ההשפעה שהייתה לקולוניאליזם הצרפתי, הישיר והעקיף, במזרח התיכון לבין המקום שהוא תפס בשיח הציבורי של הפוליטיקה הצרפתית בשנים אלה. תומכי הקולוניאליזם היו מיעוט שולי בפרלמנט. הוויכוחים והמחלוקות הגדולות עסקו במדיניות פנים. משרד החוץ הצרפתי נתפס במידה רבה כלא־שייך לפוליטיקה. הוא היה למפלט לאריסטוקרטיה שלא מצאה כל ביטוי בפרלמנט הרפובליקאי. ההסכמה הפנימית שלפיה המאבקים בכנסייה מבית אינם רלוונטיים למדיניות החוץ הפכה גם את הכנסייה לשותפה ראשית במדיניות הקולוניאליסטית ולתומכת בה. כדי להבין את ההשפעה התרבותית הניכרת שהייתה לצרפת על האליטות המזרח תיכוניות, יש אולי לחפש את ההסברים מחוץ למעשי הממשלות.

"שליחות מתרבתת"

"שליחות מתרבתת" (mission civilisatrice), הייתה לאחד השמות הנרדפים להתפשטות הקולוניאלית הצרפתית בתקופת הרפובליקה השלישית. בעבודות שעסקו בקולוניאליזם הצרפתי במאה התשע עשרה תוארה השליחות כרטוריקה שהצדיקה את ההתפשטות הלאומית הצרפתית בכך שזו הביאה את תרבות צרפת המתקדמת

לאוכלוסיות העולם הנחשלות (Brunschwig 1960: 174). "שליחות מתרבתת" הייתה המקבילה הרטורית של "משא האדם הלבן" שליווה את הקולוניאליזם הבריטי. גם אם לא נקבל את העמדה שגישה של "אלטרואיזם תרבותי" עמדה מאחורי ההתפשטות הקולוניאלית, אי אפשר להתעלם מהעובדה שצרפתית הייתה השפה המערבית המדוברת, הנכתבת ונקראת ביותר ברחבי העולם העוסמאני במחצית השנייה של המאה. ידיעת צרפתית הייתה חיונית לקבלת תפקיד בדרגים הגבוהים של האדמיניסטרציה העוסמאנית בנוסף על היותה סמל של סטאטוס. זרים מארצות אירופיות אחרות שפעלו באימפריה היו צריכים להיות מסוגלים לדבר צרפתית. העיתונות הזרה במצרים, גם אם לא הייתה כולה צרפתית, נכתבה ברובה בצרפתית כדי להגיע לתפוצה נרחבת ככל האפשר. מעמד התרבות הצרפתית באימפריה היה דומה למעמדה ברחבי העולם. במאה התשע עשרה הייתה הצרפתית שפת הדיפלומטיה. צרפת הייתה המקור לאופנות תרבותיות ואינטלקטואליות, המשפט הצרפתי היה הבסיס למערכת המשפטית בחלק גדול מיבשת אירופה גם כשגברה ההתנגדות לכיבושי נפוליאון (Botiveau 1989).

"שליחות מתרבתת" לא הייתה מדיניות צרפתית, ובוודאי שלא הייתה מתוכננת, גם אם זכתה לתקציבים שהלכו וגדלו ממשרד החוץ הצרפתי. המדיניות התרבותית הצרפתית במזרח התיכון לא הייתה המניע להתפשטות קולוניאלית כי אם תוצאה של אינטרסים פוליטיים, הגם שחלק מהקולוניאליסטים הסבירו בעזרתה את הרצון להתפשטות במזרח. נראה שכלל שצרפת ראתה את מעמדה במזרח התיכון נחלש ואת מעמדה של אנגליה מתחזק, ככל שהפקידות הצרפתית במצרים הרגישה שהיא בעמדת התגוננות מול הבריטים, כן גברה משקלה של המדיניות התרבותית (Burrows 1986: 126-128). מכל מקום עובדה היא שהאליטה המצרית קראה, כתבה ודיברה צרפתית, שצרפת הייתה לה מקום לחופשות, מקור לאופנות של ריהוט ולבוש, שקהיר נראתה, ברבעים מסוימים שלה, כמו פריס של המזרח התיכון. כדאי אפוא לנסות לעמוד על סוד קסמה של צרפת בעיני האליטות המקומיות.

קרומר (Cromer) בספרו ניסה להסביר מדוע לציביליזציה הצרפתית היה כוח משיכה כזה על ה"אסייתים והלונטינים". הוא הציע לקורא האנגלי להשוות בין "האנגלי המופנם והביישן עם המסויגות החברתית שלו ומנהגי ההתבודדות, לבין הצרפתי מלא החיים, הקוסמופוליטי, שאינו יודע ביישנות מהי ואשר בתוך עשר דקות יכול ליצור ידידות אינטימית עם כל מכר מזדמן. המזרחי, המשכיל למחצה, אינו מבחין שהראשון הוא כן ואמיתי ואילו השני פשוט "משחק תפקיד". הוא יבטי בקרירות אל האנגלי וירדף לזרועות הצרפתי" (Cromer 1908: 236). קרומר הוסיף והשווה את שתי המסורות האינטלקטואליות. הפילוסופיה האינדוקטיבית, לדעתו, היא חלק מטבעו של האנגלי. הוא יאסוף בזהירות עובדה אחר עובדה ומסקנתו תהיה מוגבלת בהיקפה רק

לאותה נקודה שהראיות שאסף הוכיחו. החשיבה הצרפתית לעומת זאת, היא שנונה, מהירה, מבריקה; "על בסיס עובדתי דק ביותר יקדם הצרפתי הכללה גורפת בביטחון עצמי וללא צל של ספק לגבי צדקתו [...]". האם זה מפתיע שהמצרי עם השכלתו השטחית [...] יעדיף את הברק החיצוני של הצרפתי [...]?" (שם: 237). מצרים בשביל קרומר היא כמו אותו נער מתבגר. הוא צריך להכריע בין שתי אפשרויות שעם אחת מהן יחלוק את חייו. בצד האחד עומדת צעירה נאה, מאופרת, מושכת ומעט מופקרת, ומנגד מטרונת בוגרת, מפוכחת עם איכויות מוסריות גבוהות יותר. "המצרי, הנמצא בנעוריו הפוליטיים והאינטלקטואליים, חייך באופן טבעי לעלמה המושכת והפנה את גבו לזקנה המצוינת, אולי, אך נטולת קסם" (שם: 238). קרומר ראה במשיכה לתרבות צרפת עדות לחוסר בגרות, לשטחיות, ל"תכונות מזרחיות". אבל נראה לי שאם מתעלמים מממד זה של דבריו אפשר למצוא בהם משהו מן ההסבר למעמד התרבותי של צרפת בקרב האליטות המשכילות בעולם כולו. מעבר לתקציבים ולבתי ספר, הצליחה צרפת לייצא לעולם אותה תחושה של "פרויקט המודרניות" שהיא הייתה בעיצומו גם בביתה פנימה. מה שקרומר תיאר כברק ליווה כמעט כל מהלך בחיים הציבוריים הצרפתיים. פרויקטים גדולים של בנייה, תערוכות עולמיות, היו לריטואל מרפא אחרי משברים פנימיים: 1889 אחרי פרשת בולנז', 1900 אחרי דרייפוס. ואולי היו אלה המשברים שהקדימו את הפרויקטים המתוכננים. פריס ליוותה את מעשיה ברטוריקה דרמטית. כל פעולה, כל המצאה טכנולוגית תוארו כנדבך נוסף במפעל לשחרור האדם. בשנות התשעים היו האופניים לספורט פופולרי בצרפת; אותם אופניים ששימשו מזה שנים מספר כאמצעי תחבורה יעיל וזול כדי להגיע ממקום למקום באנגליה היו לפרויקט משחרר של האדם המודרני החדש בצרפת, חלק מהחירויות שהרפובליקה השלישית העניקה לאזרחיה (Weber 1986: 195-200). כך גם החשמל, הטלפון, הספורט בכלל, תיירות המרפא והרגלי הנופש החדשים. כולם תוארו בעיתונות הנלהבת כחלק מתוצאות 1789. המהפכה חבקה את כל תחומי החיים. מהפכה במדע ובתעשייה אך גם מהפכה רוחנית, גופנית ומוסרית. האדם החדש היה אדם טוב יותר (שם: 235-237).

בפריס של סוף המאה הייתה גם רטוריקה אחרת. תחושת חוסר יציבות, חשש מהמהפכה הבאה ודקדנטיות. אבל למבקרים שהגיעו אליה, כמו למעריציה במצרים, הקרינה צרפת אופטימיות ואמונה בקדמה. מרחוק נראו המהפכה העירונית של תקופת נפוליאון השלישי, התערוכות העולמיות והרוח המתקנת של הרפובליקה השלישית כקו רציף אחד. התבוסות, מעשי הדמים, פרשיות השחיתות, חילופי השלטון התכופים והייאוש לא קרנו החוצה.

מצרים: מסטפא כאמל והסביבה הפוליטית-חברתית שלו

משקיפים מערביים בשלהי המאה התכוננו על חברות לא-מערביות וניסו למצוא בהן סדר. השיח האירופי עשה רדוקציה לתרבות הרב-ממדית ופירק אותה לעובדות שניתן למיין לקטגוריות. כך הן נעשו נוחות להבנה ובהמשך גם לשליטה.⁵ למשקיפים מערביים שראו במדינה המודרנית ההומוגנית סמל לקדמה, היה ה"כאוס" המזרחי סימן לנחשלות. הכיבוש הבריטי, כפי שהוצג בכתיבתו של קרומר, הגיע כדי "לעשות סדר בכאוס" ששרר במצרים לפני הגעתו. החלוקה לקטגוריות תרבותיות כפי שהופיעה בספרו עשתה את החברה המצרית נוחה להבנה ולשליטה, ונראה שקרומר הרגיש שהסדר שעשה בספרו היה גם הסדר שעשה במציאות (Cromer 1908: 126). לאחר שבחן אפשרויות שונות לקטגוריזציה של החברה המצרית מצא את החלוקה על פי השתייכות דתית למועילה ביותר לפקיד הבריטי (שם: 218). שתי קבוצות נותרו בעייתיות מבחינתו: זו של ה"מצרים המתמערבים" מצד אחד, וזו של ה"אירופים המתמזרחים" מן הצד האחר. אלה היו קטגוריות "לא אותנטיות" לדעתו, "בנות כלאיים", מזיקות לסדר הטוב. במצרים היו בני קבוצות אלה בודדים (קרומר סירב לראות בהם קבוצה חברתית), "רבים מביניהם הם ברוזנים מוסלמים שכבר אינם מוסלמים ואירופים חסרי עמוד שדרה" (שם: 228). ספרו של קרומר פורסם ב-1908, עם סיום שירותו במצרים. אין ספק שהיה זה קודם כל כתב הגנה על תקופת שירותו שם ועל שיקול דעתו הפוליטי, כשם שהיה ניסיון להצדיק את חיוניות המשך הכיבוש הבריטי. עם זאת מועילים תיאוריו להבנת החברה המצרית. אחד הדברים שהטרידו את קרומר היה שאותם "מצרים מתמערבים" בחרו להתמערב בדרך צרפתית. הוא ניסה להסביר זאת, כאמור, בהתאמה של התרבות הצרפתית לאופי המזרחי, אך מדבריו מתבררת עוצמת האוריינטציה הצרפתית של האליטה המצרית המשכילה בשנים אלה. מטענותיו לקהילה האירופית שישבה במצרים ניתן להבין עד כמה היו חלק מחברה מעורבים ומשפיעים על האליטה המצרית. קרומר כעס בעיקר על מה שכינה "חתרנות הצרפתים" נגדו במצרים באמצעות קשריהם עם האליטה המתמערבת, משרותיהם והשפעתם על מערכת החינוך והמשפט. הוא ראה בפעילותם "הפרעות לא מועילות לבריטים" במשימתם לקדם את מצרים (שם: 220).

בין הנציגים הבולטים של האליטה המשכילה המתמערבת היה מסטפא כאמל, יליד קהיר, בן למשפחה ששירתה את ממשלות מוחמד עלי ויורשיו. כאמל רכש את חינוכו הפורמלי בבתי הספר הממשלתיים בקהיר (אל-ראפעי 1939: 31-34). הוא בלט בהישגיו החל מהחינוך היסודי שסיים בהצטיינות, דבר שאפשר לו להימנות עם הקבוצה המצומצמת שהמשיכה את לימודיה בתיכון הח'דיאלי היחיד שהיה באותן

5 ראה למשל: Said 1978; Mitchell 1988.

שנים בקהיר (השני היה באלכסנדריה, בתי הספר התיכוניים האחרים היו פרטיים) (Reid 1977: 360-362). חוקרים ייחסו חשיבות רבה לעובדה שכאמל למד במערכת החינוך ה"מערבית-מודרנית" ומצאו בה הסבר להשקפותיו הפוליטיות והחברתיות (Goldschmidt 1968; Safran 1961). הם ראו מערכת חינוך זו כמנותקת לחלוטין מן המערכת האזרחית, ולפיכך כמערכת חילונית שבוגריה היו שונים באופן קוטבי מאלה שהחינוך הדתי הכשיר. נראה לי כי משמעותית יותר לעיצוב אישיותו והשקפת עולמו של כאמל הייתה העובדה שלמד בקהיר. שם לימדו המורים הטובים יותר, הפיקוח על ביצוע תכנית הלימודים היה יעיל יותר, רמת אחזקת המבנים הייתה גבוהה יותר, ספרי הלימוד שעמדו לרשות התלמידים עלו ברמתם ובמבחרם על אלה שבבתי הספר בפרובינציות ובוודאי על אלה שבכפרים. הצטיינותו של כאמל בלימודים בשלבי החינוך היסודיים, כמו גם משפחתו, שניכר כי ראתה בהשכלה מכשיר לקידום חברתי,⁶ הביאו אותו להימנות עם המעטים שהתקבלו ללימודים תיכוניים בבית הספר הח'דייאל. בית הספר היה ממוקם במבנה שבו שכן משרד החינוך. כאשר רצו התלמידים הקלות בעומס הבחינות או כאשר היו להם השגות על אחד המורים, היה נציג שלהם פונה ישירות אל השר (Wendell 1972: 207). לגבי קבוצה נבחרת זו של תלמידים לא היה השלטון גוף אנונימי ומאיים אלא אנשים בשר ודם שאלהם יכלו לפנות ועל דעתם יכלו להשפיע. בחינות הגמר של בית הספר היו אירוע חגיגי בהשתתפות הפקידות המצרית הגבוהה, מכובדים מאל-אזהר, מלומדים אירופיים ונציגים של השלטון הבריטי. כאשר כאמל או בני כיתתו קראו בעיתונות על מאבקים פוליטיים, על פיטורי עלי מאבאק מתפקיד שר החינוך ועל מינוי יעקוב ארטיין הפרו-בריטי במקומו, על מאבקי הכוח בין היועץ הבריטי לענייני חינוך דנלופ (Dunlop) לבין הפקידות המצרית במשרד החינוך, היו אלה בשבילם אירועים ודמויות מוחשיים. נראה לי שקרבה זו אל מרכזי הכוח יצרה תחושת שייכות ומעוגנות חברתית והולידה בקרב התלמידים את ההבנה שהפרקטיקות של הכיבוש נעשות על ידי בני אדם ומכאן שהן גם ניתנות לשינוי ולהשפעה על ידי בני אדם.

מבית הספר התיכון עבר מטסטפא כאמל לבית הספר הח'דייאל למשפטים. שנות לימודיו שם היו שנים סוערות במצרים. אחרי כעשר שנים של שקט יחסי תחת הכיבוש הבריטי עלה לשלטון הח'דיי עבאס חלמי. גילו הצעיר ודמותו עוררו תקוות והזדהות בקרב הצעירים המשכילים. בשנים אלה גם התחדד המאבק בין המצרים לבין הפקידות הבריטית בנושא החינוך. הביקורת של החוגים הלאומיים על הכיבוש הבריטי ועל מדיניותו של קרמר נסבה על תקציבים, על פגיעה בהשכלה הגבוהה ועל שכר הלימוד

6 אביו היה בוגר בית הספר להנדסה, אחיו הבוגרים רכשו כולם את השכלתם בבית הספר הגבוהים. ראה: אל-ראפעי 1939: 31-34.

ושפת ההוראה. בעניין השפה היו גם הצרפתים שותפים לוויכוח. קרומר והיועץ דנלופ רצו להפחית את ההשפעה הצרפתית במצרים, שאותה ראו כחותרת תחת נוכחותם ונוטעת במשכילים העירוניים רעיונות בלתי-אחראיים על עצמאות ושלטון עצמי. משנות התשעים פתחו במהלך אינטנסיבי של הכנסת השפה האנגלית כשפת הלימוד בבתי הספר הממשלתיים הגבוהים. הוצאת הצרפתית ממערכת החינוך הממשלתית הביאה גם להוצאתם של המורים הצרפתיים שקרומר ראה בהם מפצים של רעיונות לאומיים. מהלכים אלה נתפסו על ידי הציבור המשכיל כניסיון לנתקו מ"האומה המחנכת", ממרכז התרבות העולמי.

בשנים אלה החל קרומר לשקול את הפוטנציאל החברתי-פוליטי של בית הספר למשפטים ביריבות האנגלו-צרפתית במצרים (Cromer 1908: 518). עמדתו הושפעה במידה רבה מהפעילות האינטנסיבית של הקונסול הצרפתי בקהיר, רברסו (Rever-seaux), ומהצלחתו של האחרון לגייס במשרד החוץ הצרפתי הבנה לכך שהוראת המשפט היא אמצעי להשפעה על החיים הציבוריים במצרים, ועוד יותר מכך הנה דרך להביך את השלטון הבריטי (Cannon 1975: 40-41). עם סיום כהונתו של מנהל בית הספר ויקטור וידאל (Vidale), החל מאבק על משרת המנהל החדש. קרומר ויתר על איוש המשרה על ידי אנגלי היות ש"קשה למצוא משפטן בעל שיעור קומה הבקיא בהלכות המשפט הצרפתי שהוא הבסיס לשיטת המשפט הנהוגה במצרים" (Cromer 1908: 518). הוא הסתפק בבחירת המועמד הצרפתי המתון יותר מבחינתו. המאבק על הנהלת בית הספר, הניסיונות להשפיע על המינויים ודרכם על התכנים שיילמדו, העמידו את בית הספר ואת מקצוע המשפטים במוקד ההתעניינות הציבורית. בשיתוף עם יעקוב ארטין הפרו-בריטי שנוכר לעיל, הוקם בבתי הספר למשפט אגף אנגלי. מהלכים אלה והתחושה שצרפת איבדה את הבלעדיות על הוראת המשפט במצרים הביאו את הקונסול הצרפתי לפעילות שבסופה נפתח בית ספר צרפתי למשפטים. הקונסול איתר את המצטיינים שבבית הספר ה'דיואלי', הציע להם לימודים ללא תשלום שעם סיומם יצאו לצרפת ויעמדו שם בבחינות הסמכה שיקנו להם רישון צרפתי לעריכת דין (Cannon 1975: 45-47). חמישה עשר סטודנטים, ביניהם מסטפא כאמל, עברו מבית הספר המצרי לבית הספר הצרפתי שלא היה תחת פיקוח בריטי. מעורבותם של סטודנטים אלה במאבקים האנגלו-צרפתים החדירה בהם את התחושה שהם יהיו המנוף שבאמצעותו תצליח צרפת לערער את הגליטימיות של הכיבוש הבריטי במצרים. כאמל נסע לצרפת כחלק ממסלול הלימודים בבית הספר, פעם אחת ב-1894 ופעם נוספת ב-1895, כדי לעמוד בבחינות הגמר ולקבל רישון צרפתי לעריכת דין. בשנים אלה גם הגיע לידע מעמיק בשפה הצרפתית ובתרבותה.

המחקר נטה להראות קשר ישיר בין חינוך בבתי ספר "מודרניים", "לא-דתיים" לבין "עמדות מתקדמות". "מלבד שנה אחת של לימודי קוראן, בגיל שבין חמש לשש" –

כתב ספרן – "מגיל שש עד שקיבל את רשיונו במשפט, היה בבתי ספר חילוניים. היות שלא היה נגוע בחינוך אסלאמי, נטה באופן אינסטינקטיבי לתפיסה המודרנית של מדינת הלאום כישות הפוליטית-חברתית הבסיסית" (Safran 1961: 86). החוקרים קיבלו בדרך כלל את ההנחה של קרומר כי האסלאם, או אלה שמאמינים בו באמת, אינם יכולים להיות פתוחים לקבל רעיונות "אירופיים". גישה זו עוררה שאלות לגבי מידת הכנות בעמדותיהם של מוחמד עבד, ג'מאל אל-דין אל-אפראגני, מסטפא כאמל ואחרים (Kedourie 1966; Goldschmidt 1968). התחברויות פוליטיות או חברתיות של בוגרי מערכת החינוך האזהרית עם בוגרים של בתי הספר המודרניים נותרות ללא הסבר אם מתבוננים בחברה המצרית בקטגוריות דתיות בלבד ואם ממשיכים להסביר כל "חריגה" מהקטגוריה המחקרית כעדות להיעדר כנות, למניפולטיביות או לחוסר הפנמה.

טה חסין תיאר בזיכרונותיו את תהליך עזיבתו את אל-אזהר (Husain 1973). הוא כתב על חוסר התוחלת שראה בלימודיו שם, אך מתוך דבריו עולה שהאוניברסיטה האסלאמית לא הייתה סגורה בפני הלכי הרוח של קהיר, לפחות לגבי אלה מתלמידיה שגילו עניין במתרחש בחוץ. הוא תיאר כיצד שמע על הרצאות שהתקיימו במקום שלימים קמה בו האוניברסיטה המצרית, כיצד התחמק לשם בערבים עם שניים מחבריו ללימודים, עד כמה נשבה בקסמו של העולם שנפתח בפניו בהרצאות אלו, ועם זאת לא העז להתנתק לחלוטין מאל-אזהר. גם כאשר הוכשל בבחינה לקבלת תואר "עאלם" לא נטש את המקום לחלוטין. הוא המשיך להתגורר ליד המוסד עם שניים מחבריו. "המשכנו להסתובב שם [...] מחליפים מילים עם שיח'ים ועם תלמידים [...] כמו שאהבנו תמיד לעשות. אחד מאתנו [...] היה קורא בקול מספר זה או אחר, עתיק או מודרני, או מאחד מעיתוני הערב, והיינו דנים באירועים הפוליטיים. כך העברנו את הימים" (שם: 14). חבריו עבדו לפרנסתם כי הקצבה של אל-אזהר הספיקה לקיום דל ביותר. האחד לימד ערבית בקולג' של אחד המסדרים הנוצרים והאחר עבד כמגיה (שם: 6–15). חסין לא כתב מי סיפר לו על ההרצאות, מי יידע את חבריו על המשרות שהתפנו. אפשר להניח שאת הדברים האלה שמעו הצעירים בבתי הקפה שבהם ישבו סטודנטים, רבים מהם שחיו בקהיר ללא משפחה, בפגישות בבתים או תוך כדי "הסתובבות" באזור אל-אזהר. חסין אמנם הציג את העולם של אל-אזהר ואת העולם ה"מודרני" שפגש מחוצה לה כשני עולמות נפרדים; אבל שני אלה התקיימו בו, בחברים נוספים שחיו במחיצתו ונראה שגם ברבים אחרים.

מלקולם יאפ (Yapp) תאר את החברה המזרח תיכונית בסוף המאה התשע עשרה כבית דירות שדייריו נפגשו רק "במסדרונות" (Yapp 1987: 10). מסדרונות אלה היו סלונים פוליטיים וספרותיים שהתקיימו בבתים, בבתי הקפה המסורתיים והחדשים שצצו בשכונות המערביות של קהיר וברבעים החדשים של אלכסנדריה. בבתי המלון

החדשים שקמו עם התפתחות הקשרים המסחריים עם העולם, ובעיקר עם התפתחות תיירות החורף האירופית לעמק הנילוס, התקיימו הרצאות ואספות. אולמות התאטרון שנבנו עוד בתקופת אסמאעיל היו אכסניה ללהקות שחקנים מאיטליה ומצרפת, אבל אפשר היה לקיים בהן גם אספות בהשתתפות אלפי אנשים כאשר המודעות הפוליטית גברה אחרי תקרית דאנשוואי. מפגשים אלה, שחצו "קטגוריות תרבותיות", התקיימו גם במוסדות החינוך בין מורים לתלמידים, בין תלמידים לתלמידים ובין מורים מאל-אזהר למומחים אירופיים. אבל מעל לכל הייתה העיתונות. רבים כתבו בה, רבים עוד יותר קראו בה. העיתונות שיקפה, אך גם יצרה, את המגוון התרבותי של מצרים בשנים אלה. עיתונים יומיים, שבועונים וכתבי עת לעניין מסוים, עיתונות בערבית ובצרפתית, עיתונות שיובאה מהעולם העוסמאני ומרחבי העולם המערבי, ובעיקר עיתונות שנכתבה במצרים. סביב מערכות העיתונים השונים ובבתי הדפוס שלהם נפגשו המשכילים החדשים בני קהיר ואלה שהגיעו מהפרובינציות. חלקם כתבו, חלקם ערכו, אחרים שהצטיינו בדיעת ערבית עבדו כמגיהים בבתי הדפוס (בדרך כלל היו אלה סטודנטים מאל-אזהר). היו שתרגמו את הידיעות שהגיעו מהסוכנויות השונות באמצעות הטלגרף, וכן מאמרים מהעיתונות הזרה או כאלה שנכתבו בשפות אירופיות במיוחד לעיתונות המצרית. דוכני העיתונים קיבלו באופן סדיר כתבי עת ועיתונים מרחבי העולם.⁷ במערכות העיתונים, בבתי הקפה, באגודות הפוליטיות והספרותיות ובבתים פרטיים נפגשו משכילי מצרים הצעירים עם המבוגרים מהם, "בוגרי" מרד עראבי, ודנו במציאות הכיבוש, במינויים פוליטיים ובהדחות, במדיניות החינוך של קרומר, באפשרויות תעסוקה ובסיכוי לסיום הכיבוש. כל אלה התרחשו במצרים, שבשביל קבוצה זו הייתה ארץ קוסמופוליטית, חלק מעולם שנתפס בעיניהם כפתוח ומלא אפשרויות גם לגביהם. המשותף לאנשים אלה היה רצונם להשפיע על חברתם ולעצב אותה והאמונה שהם יכולים לעשות זאת בכוח קרבתם היחסית לאליטה השלטונית, כישוריהם וצדקתם. הפתרונות שנתן כל אחד למצב היו אולי שונים, אבל המסגרת הקונספטואלית הייתה אחת.

בתוך קהילת שיח זו היו גם זרים. חלקם בחשו בפוליטיקה המצרית דרך חצר הח'דיו, חלקם, כנציגים רשמיים של ממשלותיהם. היו ביניהם שעזבו את ארצות מוצאם שנים רבות קודם לכן. הרפתקנים ומלומדים, מומחים במקצועם וכאלה שראו עצמם מומחים. הצרפתים שבהם שיתפו פעולה עם הקונסול הצרפתי כדי לשמר את ההשפעה הצרפתית במצרים. הם פרסמו עבודות והתרשמויות שלהם ממצרים במכון הצרפתי, ותחומי התעניינותם סיפקו להם לעתים משרות בבתי הספר ששיוועו לכוח אדם בהוראה. גם

7 יעקוב סנוע השתמש במשלוח סדיר כזה מפריס כדי להפיץ באופן מחתרתי את עיתונו בסוף המאה התשע עשרה. ראה: Gendzier 1966: 70.

הם היו בעיני קרומר קטגוריה "לא אותנטית", והם שכונו על ידו, כנזכר לעיל, "אירופים מתמזרחים".

ההתפתחות באמצעי התחבורה והתקשורת אפשרו לאליטה המצרית המשכילה לקיים קשרים עם העולם האירופי. כאמל התכתב עם אנשי מדינה אירופים, אחמד לטפי אל-סיד ועם הוגים אנגלים. מצרים הייתה מוקד להתעניינות מצד מעצמות אירופה, ואירופה, על היבטיה השונים, הייתה אבן שואבת לבני האליטה המצרית המשכילה. אנשים אלה לא ראו עצמם שונים מאליטות משכילות ברחבי העולם. היו להם השפה, ההשכלה והיכולת לקרוא, להבין ולנהל אתן דיאלוג. הם היו משכילים מצריים, ראו עצמם כבחירי בניה של מצרים, כאלה שבמעשיהם ובעמדותיהם מבטאים את ההווה של מצרים ומעצבים את עתידה. "שלטון" לא היה בשבילם מושג מנוכר ושרירותי, "כיבוש" גם הוא לא היה מושג מעורפל. אלה היו פרי החלטות ופעולות של בני אדם מסוימים שאת חלקם הכירו, ולא התגלמות של "סדר עולם טבעי". מכאן שאפשר היה, לדעתם, להשפיע על תופעות אלה ואף להביא לסיומן על ידי בני אדם אחרים.

מסֵטפא כאמל וז'ולייט אדם: סיפורה של אינטראקציה תרבותית

בשנים עשר בספטמבר 1895 כתב מסֵטפא כאמל לז'ולייט אדם לראשונה. הוא היה בן 21 והיה זה לו ביקורו השני בצרפת מטעם בית הספר הצרפתי למשפט בקהיר. הוא הגיע לטולוז כדי לעמוד בבחינות הגמר ובבחינות מטעם לשכת עורכי הדין בצרפת כמו סטודנטים מצריים אחרים מבית ספרו (Cannon 1957: 47). החוקרים תהו מדוע פנה דווקא אליה (Wendell 1972; Goldschmidt 1968). הם העלו את ההשערה כי כתב לעורכי עיתונים רבים וכי היא הייתה היחידה שענתה לו; פנייה מקרית ותשובה מקרית שהניבו מערכת יחסים שהתפתחה עם הזמן. השערה זו מתעלמת מאחד הקווים הבולטים באישיותו של כאמל. כאמל הקרין הרבה להט ורגשנות בנאומיו ובמאמריו אבל אלו לא עמדו בסתירה לכך שהיה שיטתי, מסודר ומתוכנן. ביקורו זה בצרפת הוכן בקפידה עוד כשהיה במצרים. בחינות הגמר במשפטים היו רק אחד ממרכיבי הביקור. לאחר שעמד בהן בהצלחה הגיש ליושב ראש האספה הלאומית הצרפתית ציור ועצומה שהוכנו עוד במצרים, ונשא הרצאה פוליטית בפני ועידה של הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת טולוז שעסקה במזרח. אפשר להניח שאירועים אלה תוכננו מראש. כאמל פנה לז'ולייט אדם כעורכת כתב עת. אם קרא בו קודם, יכול היה להניח שמצרים עניינה אותה. כתב העת שלה היה אקלקטי, היו בו מדורי כלכלה וספרות, דרמה ואמנות, דיונים בפילוסופיה מדינית וספרות נוסעים. היא כתבה טור קבוע שדן במדיניות החוץ של צרפת שאליו נלווה פעמים רבות נספח שנקרא "עדות אישית".

במסגרת זו תיארנו כותבים לא־צרפתים את הנעשה בארצותיהם במידה משתנה של פירוט. פעמים רבות במרוצת שבע עשרה שנות הופעתו של כתב העת עד לפנייתו של כאמל, הוקדש נספח זה למצרים. הכותבים בו שמרו על עילום שם, והאנונימיות שלהם הוסברה בסיבות שנבעו מצנזורה פוליטית. במאמרים אלה היו "סיפורים מבפנים" של אנשי צבא או של מקורבים לשלטון והם עסקו באנקדוטות וברכילות מתוך הממשלה, תיארו רשתות חברתיות וקשרים פוליטיים ומשפחתיים. המאמרים של ז'ולייט אדם הראו קו אנטי־בריטי עקבי, התעניינות בנעשה באימפריה העוס־מאנית, תמיכה בעמדותיהם של העוסמאנים הצעירים, וביקורת על היעדר פעילות צרפתית תקיפה נגד הכיבוש הבריטי של מצרים. חדשים מספר לפני פנייתו של כאמל אליה הציגה ז'ולייט אדם, במאמר אחד, את כל ההצהרות הבריטיות הרשמיות מאז 1882 שאמרו כי כיבוש מצרים הוא זמני, ומולן את כל המעשים שהעידו אחרת. בראיון שהעניקה כעבור שנים עם צאת ספרה על מצרים והכיבוש הבריטי, סיפרה כי עמדה בקשר הדוק עם וילפרד בלנט. ייתכן שהוא עצמו היה בין הכותבים בעיתונה בעילום שם או שקישר אותה עם מצרים אחרים, ואולי אף הפנה את כאמל אליה (Arie 1961: 140).

מלכתחילה, בלט חוסר השוויון בין השניים. היא הייתה בת 60 כשנפגשו, עורכת כתב עת חשוב, בעלת אמצעים וקשרים עם הצמרת הפוליטית הצרפתית (אם כי בשנים אלה כבר הייתה מרוחקת ממרכז העניינים ונדחקה בהדרגה אל השוליים הרפובליקאיים הימניים). ז'ולייט אדם הייתה למודת ניסיון והתנסויות פוליטיות, והחשוב מכל – היא הייתה בת צרפת, המדינה שגילמה את כל מה ש"תרבות המערב" הייתה אמורה להיות. הוא היה סטודנט צעיר, בן 21, חסר אמצעים וניסיון, זר בפרס, בן המזרח שארצו כבושה בידי מעצמה מערבית. אבל כבר במכתב השני אליה שבו ביקש להיפגש אתה, העמיד כאמל את היחסים ביניהם על מישור שוויוני. "אתם חוויתם תבוסה קשה ב־1870" – כתב לה – "אנחנו ב־1882" (Kamil 1909) [להלן מכתבים], 21 ספטמבר 1895). לא הייתה כאן "התחכמות"; מדבריו ומהמשך פעילותו עולה שאכן לא ראה בכיבוש הבריטי אירוע שהעיד על נחיתות מהותית כלשהי של המזרח. הגב שהעניקה לו האימפריה העוסמאנית וההיכרות העמוקה עם ההיסטוריה המצרית הקרובה, אפשרו לו לראות את 1882 כחלק מרצף של הצלחות גדולות שיש בו גם תבוסות כואבות. נראה שגם אדם התייחסה לקשרים ביניהם באותו אופן. כאמל, בתוך פרק זמן קצר ביותר, לא היה בשבילה תלמיד, גם לא קישוט אוריינטלי בסלון הספרותי שלה שהחל לאבד מזהירו. מערכת היחסים ביניהם, כפי שהיא עולה מן המכתבים, מעידה על ידידות אמיתית שבה כל צד נעזר בשני וחלק אתו את כישלונותיו ואת הצלחותיו. היחסים ביניהם נמשכו עד יום מותו ונשמרו גם כאשר השניים היו חלוקים פוליטית. ב־12 בספטמבר 1895 כתב לה לראשונה:

אני עדיין צעיר אבל יש לי שאיפות גדולות [...]. מולדתי, אומרים, לא קיימת. היא קיימת, גבירתי, אני מרגיש אותה חיה בתוכי באהבה גדולה, אהבה שמשלטת על כל האחרות. אני רוצה להקדיש לה את נעורי, את כוחי, את כל חיי [...]. אני רוצה לכתוב, לדבר, לעורר את ההתלהבות והמסירות שאני מרגיש בתוכי למולדתי. אומרים לי שאני שואף אל הבלתי־אפשרי [...]. עזרי לי גבירתי, את, הגדולה בפטריוטים, יכולה להבין אותי, עזרי לי!

בסיום המכתב הנרגש והדרמטי מעט הוסיף כאמל: "נ.ב. למכתב מצורפת חוברת על ה'סכנה של מצרים'. אני בטוח שתמצאי בה עניין, ואולי תוכלי להשתמש במידע הכתוב בה כבר במאמך הבא" (מכתבים, 12 ספטמבר 1895). מרכיבים אלה, להט, רגשנות ופנייה לעזרה אליה, המנוסה ממנו, בד בבד עם הוראות מדויקות ומעשיות לגבי הדרך שבה עזרה זו אמורה להינתן, יחזרו ויופיעו לאורך השנים בקשר בין השניים. ביוני 1897 כתב לה מאלכסנדריה וסיפר על אספה בהשתתפות אלפיים איש שבה נאם וחזר על תביעתו לפינוי הבריטים ממצרים.

[...] אני מניח שקראת על הנוכחות הגדולה באספה בסוכנויות הידיעות וכי שמחת להיווכח בחיוניות של העם המצרי [...]. אני בטוח שידיעה זו גורמת לך, הגדולה בפטריוטים, אושר, לכן אני ממחר כל כך לכתוב לך על כך ולהעביר לך את נאומי מאותו ערב. אני מקווה שתקדישי לכך מאמר בעיתונך או בעיתון אחר. כדאי שתקראי למאמר: "פטריוטיזם מצרי" (מכתבים, 12 יוני 1897).

כך גם כשהודיע לה כי הוא עומד להוציא לאור עיתון יומי. הוא ביקש ממנה לכבד את הגיליון הראשון במאמר שלה, ציין עד כמה יהיה זה לו לכבוד אם תכתוב בו ובהמשך: "[...] את תכתבי בו תחילה על האומה המצרית באופן כללי ובהמשך תשתפי את הקוראים בניסיוןך, תתני דוגמות לפטריוטיות נכונה. מאמר שינוסח באופן כזה יהיה בעל ההשפעה הטובה ביותר" (מכתבים, 24 דצמבר 1899). בהמשך המכתב ביקש כי תשלח לו "אנקדוטות פטריוטיות מארצות שונות" שישזור במאמריו הבאים. עם השנים הפך להיות פחות מהוסס ומנומס בבקשותיו לתכנים שתכלול במאמריה וניתן למצוא בין מכתביו כאלה שעיקרם הוראות:

את תשמחי את המצרים ואת הח'דיו אם תכתבי מאמר גדול [רצוי ב"פגרו", זה העיתון שנקרא פה יותר מאחרים]. תתחילי את המאמר במוחמד עלי, יחסיו עם צרפת ופועלו למען מצרים ותסיימי ברעיון שלי לגבי אוניברסיטה מצרית (מכתבים, 3 פברואר 1905).

ובמכתב מנאפולי, לקראת הקמת המפלגה שלו:

אני מרשה לעצמי להציע לך לכתוב מאמר בשם "איך ולמה הצלחנו" שבו תספרי על הקבוצה שלך בתקופת נפוליאון השלישי, כמה אנשים הייתם, מה הייתה השקפת עולמכם וכיצד הייתה לכם נכונות לציית לגמבטה. חשוב שתדגישי עד כמה חשוב לתנועה פוליטית לציית למנהיג שהיא בוטחת בו. תצייני שבלי ציות כזה אי אפשר שתנועה תצליח [בבקשה תדגישי במיוחד נקודה זו] (מכתבים, 4 אוקטובר 1907).

נראה שכאמל חשש מהתנגדות כלשהי באספת המפלגה הראשונה או שפשוט התקשה לעמוד בפני ההודמנות להשוות את עצמו לגמבטה.

אחד התוצרים הבולטים של התקופה המודרנית הייתה העיתונות. הן במצרים והן בצרפת הייתה העיתונות למעצבת של דעת הקהל, זו שהעלתה נושאים מסוימים למרכז סדר היום הציבורי והורידה אחרים, יצרה קהילת שיח שיכלה לתקשר בינה לבין עצמה על פי כללים מוסכמים ועולם דימויים משותף ושינתה לחלוטין את האופן שהעולם הפוליטי פעל בו. כאמל הבין היטב את חשיבות העיתונות כמעצבת דעת קהל במצרים. את ההפגנה הפוליטית הראשונה שהנהיג קיים מול משרדי "אל-מקטס" בשל הקו הפרו-בריטי שנקט עיתון זה. את המדיום הזה רתם בכישרון רב תוך שהוא עושה שימוש בתוצרים של המודרניות באופן הטבעי ביותר. במאי 1904 כתב לאדם ודיווח לה כי הוא עומד לנאום באלכסנדריה נאום תגובה לנאום מביש, לדבריו, שנשא ריאד פאשא ימים מספר קודם לכן. "אני מתכנן לשאת את הנאום ביום שלישי הבא. למחרת, אשלח לך מברק בו אכתוב "בריאותי טובה" כדי לאשר לך שאכן הייתה אספה מוצלחת. את תעבירי ל"פיגארו" את הידיעה שבה יהיה כתוב: "מסטפא כאמל, עורך 'אל-לוא', נשא אמש באלכסנדריה נאום פוליטי דגול בפני אספה המונית. הנואם חזר על הרעיון שהמצרים נחווים יותר מתמיד ללחום לעצמאותם, שהם דוחים בשאת נפש את אלה מביניהם שעשו עצמם משרתי האנגלים. מצרים, באמצעות חינוך והתפתחות אינטלקטואלית, תתפוס במקדם או במאוחר את המקום שהיא ראויה לו בין אומות העולם. בהמשך, אשלח לך את הנאום עצמו" (מכתבים, 29 מאי 1904). ואכן הידיעה הופיעה בנוסח דומה מאוד ב"פיגארו" ב-9 ביוני 1904.

הצלחת האספה הייתה מותנית בטיב הנאום שיישא, במספר המשתתפים שיגיעו לשמוע אותו ובאופן שבו ידווחו עליה. כשם שהכין את הנאום מראש כך ניהל את הקשר עם העיתונות. קשריו עם ז'ולייט אדם סיפקו לו נגישות גם לעיתונות הצרפתית. צעדים אלה נראו לו לגיטימיים והוא לא חש צורך להסוות אותם מפניה. כאמל היה מודע לכך שהעיתונות איננה אובייקטיבית. כשכתב לה מה נכתב במצרים

תמיד הוסיף הסבר על טיבו של העיתון שפרסם ידיעה זו או אחרת, אם היה פרו־בריטי או מקורב לארמון, מי היה הכותב שעמד מאחורי הפרסום. מפת העיתונות המצרית הייתה נהירה לו וניתן להניח שגם לחלק גדול מקוראיו. אבל כשידיעה מסוימת באה מן החוץ, היא נתפסה כ"אובייקטיבית". כאמל, שהיה בקיא גם בעיתונות הצרפתית, הכיר דרך ז'ולייט אדם עורכים ועיתונאים רבים וידע שגם העיתונות הצרפתית היא מוטע. הוא דן אתה במכתביו לאיזה עיתון כדאי לשלוח מאמר זה או אחר והיכן יש סיכוי גדול יותר שדבר מסוים יתפרסם, כל זאת מתוך היכרותו עם עמדותיהם והעדפותיהם של העורכים. כשרצה שבמצרים יתרשמו מהצלחת ביקורו באנגליה לאחר תקרית דנשוואי, ביקש מז'ולייט אדם שהמידע יגיע למצרים באמצעות פרסום בעיתון "פיגארו". בכך, כתב לה, המידע יקבל משקל רב יותר (מכתבים, 27 ספטמבר 1906 ו־23 יולי 1907).

נראה שכאמל התמצא היטב בפרס של סוף המאה.⁸ נוסף על עולם העיתונות והפוליטיקה שהכיר דרך ז'ולייט אדם, הבין היטב גם את תרבות השיווק הצרפתית. ספר שבו קיבצו השניים את כל ההרצאות שנשא ומבחר מאמרים שכתב עמד לצאת לאור בצרפת בסוף 1905 (Kamil 1907). כשבועיים קודם לכן כתב לה: "[...] הספר שלי היה אמור לצאת השבוע לחנויות בצרפת. שלחתי מברק להוצאה וביקשתי מהם שידיחו את הוצאתו בחדש כדי שלא ייעלם במבול ספרי המתנה של חג המולד והשנה החדשה [...]"] (מכתבים, 13 דצמבר 1905). כמו פריסאים רבים מהמעמד הבינוני באותה תקופה, הרבה כאמל לבלות בעונת הקיץ באתרי נופש ובמרחצאות. יוג'ין ובר כתב בספרו על צרפת בסוף המאה כי אחת התופעות של מפנה המאה בפרס הייתה התפתחות תרבות ה"מתרפאים והתיירים" (Weber 1986: Ch. 4). ובר כתב כי עם התפתחות אמצעי התחבורה וקיצור המרחקים התפתחה תרבות של יציאה מהעיר, אם לצורכי מרפא או לצורכי נופש. אתרים כאלה מחוץ לפרס היו למקומות בילוי חברתיים של הבורגנות העירונית. הם סיפקו את "טעם הכפר" מבלי להיות חלק מהפרובינציאליות שלו, בבחינת תרבות נופש לעירוניים. בהקשר זה מזכיר ובר שימוש אופנתי במושג "עצבים חלשים" שהחליף בתקופה זו את המונח "עייפות": אדם איננו עייף גרידא, אלא עצביו חלשים, והפתרון הוא לצאת לאחד מאתרי ההבראה בהרים, בחוף הים או ליד אחד ממעיינות המרפא. במכתביו של כאמל לז'ולייט אדם ניתן למצוא שימוש רב במונחים אלה. "עבדתי קשה, אני מרגיש שעצבי נחלשו" כתב לה ב־1901 חדשים אחדים אחרי ש"אל־לוא" יצא לאור, ובהמשך פירט את תכניתו לנופש באחד האתרים האופנתיים בצרפת.

עם השנים נראה שכאמל אימץ לחלוטין את תרבות הנופש הצרפתית. דיבון, וישי

או גיף היו לחלק מהשגרה השנתית שלו. שם המשיך לקיים פגישות, לארח את אלה שרצה לפגוש ולהימנע מאלה שלא רצה לראות. הוא פגש שם מצרים אחרים, קיבל מברקים ועיתונים והמשיך להתעדכן בנעשה במצרים ולשלוח אליה הוראות לאנשיו. היחסים בין כאמל לז'ולייט אדם היו הדדיים. אמנם כינה אותה "אמי היקרה" או "מורתי", הקפיד להזכיר שוב ושוב את עברה המהפכני-פטריוטי ואת הידע הנרחב שלה ב"אנקדוטות פטריוטיות", אבל אין ספק שגם היא הייתה זקוקה לו. ז'ולייט אדם לא הייתה בשנים אלה מקורבת עוד למרכז השלטון. עמדותיה וקשריה נעו בהתמדה אל השוליים הימניים. כאמל קירב אותה לחוגים מצריים ועוסמאניים, אך גם עדכן אותה בנעשה בבירות אירופיות אחרות. בביקורה במצרים השתתפה באירוע לציון יום עלייתו שלשלטון של הח'דיו עבאס חלמי השני. האירוע התקיים בארמון הח'דיו וז'ולייט אדם פגשה בח'דיו, פגישה שקרומר הביע את זעמו עליה בהמשך. ביקורה זכה לסיקור אינטנסיבי ב"אל-לוא", סיקור ששב והזכיר את עברה המהפכני המפואר. כאמל קירב אותה לחצר הסולטאן באסתאנבול והיא הייתה אורחת חשובה בבירת האימפריה. במכתביו אליה סיפק לה אינפורמציה בנושאים הקשורים במלחמה בבלקנים, והיא השתמשה בה במאמריה (מכתבים, 24 דצמבר 1902). הם החליפו דעות גם בנושאים אחרים שהעסיקו את צרפת באותן שנים. הביקורת של אדם על הפוליטיקה הפנימית של הרפובליקה השתלבה היטב בביקורת של כאמל על מדיניות החוץ שלה. באחד המכתבים הוא ענה לשאלתה בדבר השפעת הצעדים שנקטו בצרפת נגד המסדרים הנוצריים. כאמל כתב: "את שואלת על השפעת המלחמה נגד הישועים בצרפת [...] ובכן, אנשים חשובים כאן אמרו לי כי לא ישלחו את בניהם יותר לבתי הספר של המיסיון. 'אנחנו לא נהיה יותר נוצרים מהנוצרים שמנהלים את צרפת', הם אומרים" (מכתבים, 24 ספטמבר 1902). כאמל לא היסס לבקר את עמדותיה ואת עמדות מקורביה באותן שנים. "אתם נוקטים בגישה של 'הכל ולא כלום', אתם רוצים הכל באירופה ולא כלום על גדות הגילוס" (מכתבים, 19 מרס 1897).

הוא הציע דרכי פעולה אחרות. צרפת צריכה לפתוח יותר בתי ספר במצרים, לתת חסות דיפלומטית למתנגדי הכיבוש. במידה של לעג הוסיף: "אני בטוח שיבוא יום וצרפת תמצא את הדרך לגרום לכך שדבריה יזכו להתייחסות" (שם). הוא חזר והביע אכזבה מהפער בין הציביליזציה האירופית לפוליטיקה שלה. "הפוליטיקה הצרפתית מדכאת אותי בשל הפער בינה לבין ההיסטוריה שלה" (מכתבים, 28 יוני 1900). לדעתו הייתה אירופה חולה במחלה חשוכת מרפא, מחלת התאוה הלא-מרוסנת להשתלטות (שם).

כאמל שמר על עמדותיו העצמאיות ולא היסס להביע אותן גם כשחרגו מהמקובל בחוג מכריה של אדם. היא התקשתה לקבל את נסיעותיו לברלין ואת התלהבותו מהאופן שבו בכירים בממשל שם קיבלו אותו. הוא ניסה לרכך את הדברים, הסביר לה

שהגרמנים השתנו וכי הכל "פוליטיקה בריטית", אבל היא לא הסתירה את מורת רוחה מנסיעותיו אלה. עמדתו במלחמת רוסיה-יפן כמעט הביאה את כאמל לכלל קרע עם פייר לוטי (Lotti) ועם אחרים בסלון שלה. בסביבתה הפוליטית ראו ברוסיה את בת הברית האפקטיבית מול האיום הגרמני. חלק גדול ממאמריה על הפוליטיקה האירופית עסקו בצורך של צרפת לבסס ברית צבאית ידידותית עם רוסיה. כאמל ראה ביפן דוגמה ומופת לארץ מזרחית שהצליחה לעמוד מול מעצמה אירופית. "אני מצטער לשמוע שלוטי שינה את דעתו עלי בעקבות עמדתי בעניין יפן. חשבי על נקודת מבטי, על ההיסטוריה שלנו. רוסיה חברה לאנגלים כדי להשמיד את הצי של מוחמד עלי. יפן לא עשתה לנו כל רע. [...] לא הברית בין אנגליה ליפן פוגעת בעצמאותנו אלא ההסכמה הבוגדנית בין אנגליה לצרפת. הייתי מצטרף לעמדתך בעניין רוסיה, אם צרפת הייתה נשארת צרפת" (מכתבים, 9 יוני 1905).

עם הזמן הייתה הידידות בין השניים למרכיב החשוב יותר ביחסים ביניהם. יותר משותפות פוליטית, מעל לקשרים ולנגישות לעיתונות האירופית, מעבר לחילוקי דעות בעניינים שונים, היחסים ביניהם היו יחסים של חברות קרובה. כאמל הכיר לז'ולייט את משפחתו, אמו, אחיותיו, התייעץ איתה בענייני בריאותו (כאשר איבד את הכרתו בעת ששהה בלואזן הוא כתב לה מיד עם צאתו של הרופא מהחדר וסיפר לה על פחדיו). היא הייתה האדם שאתו חלק את הצלחותיו, אך לא הסתיר ממנה גם כישלונות ואירועים קשים. נראה על פי מכתביו שגם היא שיתפה אותו בקשייה ובהתלבטויות שלה. מכתבים רבים, בעיקר בשנים המאוחרות, נפתחו בהתנצלות על ש"עבר כבר שבוע ולא כתבתי [...] אמי הייתה חולה"; או בטענות "כבר חמישה ימים לא קיבלתי ממך מכתב". התנצלויות אלה העידו עד כמה הייתה ההתכתבות ביניהם אינטנסיבית. עם הזמן כבר לא היה צורך בהסברים מפורטים; הוא יכול היה להזכיר אנשים מסביבתו ולספר על דברים שאמרו מבלי שיוצרך להסביר מי היו כפי שהיה צריך לעשות בהתחלה.

יחסיו עם פייר לוטי היו חשובים לו במיוחד. אדם הייתה שותפה לכל השלבים של הקשר ביניהם, על העליות והמורדות שהיו בו. כאמל נעזר בה כאשר היסס לפנות ללוטי ישירות. "למה לוטי אינו כותב לי, דברי אתו עלי" (מכתבים, 27 אוקטובר 1902). "סעדי אתמול עם לוטי האהוב". אחרי שהכיר ללוטי את עבאס חלמי שנמצא באותה עת באסתאנבול, כתב: "לוטי והח'דיו נפגשו והם מסתדרים נפלא [...] לוטי אומר שהוא עדיין תחת השפעת קסמו" (מכתבים, 26, 27 ספטמבר 1903 בהתאמה). בסוף המכתב השני הביע כאמל חשש שהקסם של הח'דיו יגרע מיחסיו של לוטי אתו וביקש ממנה לברר זאת.

לאורך השנים אפשר להבחין בהתבגרות הפוליטית של כאמל, בביטחון שהעניקו לו בסיסי הכוח העצמאיים שהקים והאהדה העצומה שזכה לה במצרים. במקביל, אפשר

להבחין בהיחלשותה של ז'ולייט אדם. הרפובליקאית המהפכנית, בוגרת הקומונה הפריסאית, שראתה את עצמה כהתגלמות הרוח של 1870, התרחקה עם השנים עד כדי בידוד מהמרכז הפוליטי ונדחקה לעמדות שזוהו עם קבוצות אנטי-פרלמנטריות. היא נשארה מהפכנית, דבקה באידיאולוגיה שלה והתרחקה מהמציאות הפוליטית, ואילו הוא נטה לפוליטיקה יותר ריאליסטית. צרפת מבחינתו כבר לא הייתה כוח שאפשר לסמוך עליו ושנאתו לאנגליה הייתה מובהקת יותר. התנגדותו לכיבוש הבריטי ולא לה שתמכו בו נותרה התנגדות ללא פשרות, ועם זאת ראה כאמל בבריטניה את הכוח המשמעותי ביותר באירופה והבין שיש בציבוריות האנגלית כוחות שיתמכו בעמדותיו. דווקא התנגדותה של אדם לבריטניה הייתה גורפת ואמוציונלית יותר. משנת 1906 הייתה פעילותו הפוליטית של כאמל באירופה מופנית לדעת הקהל האנגלית. הוא קיים בלונדון אספות פוליטיות, התראיין לעיתונות, נפגש עם ראש הממשלה הבריטי ועם חברי פרלמנט. ז'ולייט אדם נותרה מאחור, ממתינה לסיפורים שלו. במכתביו אליה כבר לא "הזמין" מאמרים בנושאים מסוימים, אלא שלח אותה לבצע שליחויות (למסור לעיתון זה או אחר ידיעות, לבדוק הגהות שלו, להתנצל בשמו כי לא יגיע וכדומה). ובכל זאת נשאר כאמל פוליטיקאי רגשן. כמו עם הח'דיו, שהקרע הפוליטי בקשרים עמו לא שינה את יחסו הרגשי אליו, כך גם עם ז'ולייט אדם: הוא הבין כי כבר אינה שותפה לדרך וכי אינה יכולה להועיל לו עוד, גם בשל הכוח הפוליטי והחברתי שלה באותם ימים וגם עקב מצבה של צרפת. אך ז'ולייט אדם נותרה חברה קרובה, "אמי האירופית". הוא דיווח לה, הקפיד לעדכן אותה בכל פגישה ובכל היכרות חדשה, ובתקופות של התרגשות גדולה (כמו בזמן שהייתו בלונדון ופגישותיו המוצלחות שם) גבר קצב המכתבים שלו אליה עד כדי מכתב או שניים ביום.

ב-1905 הציעה אדם למסטפא כאמל כי יוציא ספר בצרפתית שבו יופיעו כל ההרצאות שנשא וכל המאמרים שכתב (Kamil 1907). במשך כל אותה שנה הם עבדו במשותף על הספר; הוא תרגם את הנאומים המצריים שלו לצרפתית, היא ליקטה בשבילו את החומר מהעיתונות האירופית. ב-25 בפברואר 1906, לקראת נסיעתו לאנגליה, כתב לה: "אני מצטער על הפרויקט. הייתי צריך לתרגם הכל לאנגלית ולהוציא את הספר באנגליה [...]". אין לי בצרפת אלא אותך."

הפוליטיקאי הפרגמטי הבוגר ראה עתה בדעת הקהל האנגלית את השותפה הפוליטית שלו. עם צרפת נותר רק קשר רגשית-תרבותי.

סיכום

ה"מערב" של מסטפא כאמל לא היה רק קורפוס של רעיונות של נאורות וקדמה, לא רק דגם שה"מזרח" צריך לשאוף אליו אלא חברה מוחשית שבמנהגיה התמצא היטב

ואת תרבותה הכיר מקרוב. בעולמו התרבותי התקיימו "תרבות מערבית" ותרבות עוסמאנו-מצרית זו בצד זו. לדידו לא היו אלה "אופוזיציות אידיאולוגיות" אלא מרחב תרבותי אחד. כאמל השכיל להבחין בין ה"מערב" כגשות פוליטיות שמצרים הייתה נתונה בעימות עמה לבין "תרבות המערב" שהייתה חלק מנכסיו התרבותיים, כפי שהייתה התרבות האסלאמית-העוסמאנו-מצרית.

עם ז'ולייט אדם יכול היה לחלוק את תחושת האכזבה הפוליטית מצרפת. לשניהם הייתה פעם "צרפת אחרת". לה הייתה זו צרפת רדיקלית ומהפכנית, לו – צרפת שהבטיחה עתיד אחר למצרים.

אינני סבורה שכאמל היה תופעה יוצאת דופן באליטה המצרית-עוסמאנית המשכילה של סוף המאה. ייתכן שהיה מוכשר ובעל כריזמה ומשום כך בלט במיוחד, אך נראה שנתן ביטוי לעולם שגם רבים אחרים בתקופה זו היו שותפים לו.

כאמל חי ופעל בעולם שנעלם זמן קצר לאחר מותו. תוצאות מלחמת העולם הראשונה הביאו להתפרקות המסגרת הפוליטית והתרבותית ששימשה את המורח התיכון במשך כארבע מאות שנה. העולם התרבותי העוסמאני פינה את מקומו למדינות הלאום. "פרויקט הלאומיות" היה פרויקט טוטאלי. האליטות התרבותיות-פוליטיות נדרשו להגדיר את עצמן במונחים של "אנחנו" ו"הם". "מזרח" ו"מערב" היו לאופר-זיציות אידיאולוגיות. הלאומיות צבעה גם את ההיסטוריה של המאה התשע עשרה בגווניה. לא רק החוקרים נטו לראות במאה זו את הסימנים שבישרו את המאה שבאה אחריה; גם בני זמנו של כאמל, שהגיעו לבגרות ולחניכה פוליטית במאה העשרים, נטו להבליט בזיכרונותיהם ובאופן שבו הסתכלו על עברם את ה"ניצנים" שהובילו בסופו של דבר למדינת הלאום.

מותו המוקדם של כאמל, לפני כינון סדר העולם החדש של מדינות הלאום, הותיר אחריו את הרוח האקלקטית של התקופה בכתביו, וכך נשתמרה סיטואציה אנושית הטרוגנית ומורכבת שהגישה הבינארית החמיצה.

ביבליוגרפיה

- ארליך, חגי, 1987–1989. מבוא להיסטוריה של המורח התיכון בעת החדשה, תל-אביב.
אל-ראפעי, עבד אל-רחמאן, 1939. מסטפא כאמל, קהיר.
שמיר, שמעון, 1965. תולדות הערבים במורח התיכון בעת החדשה, תל-אביב.
Adam, Juliette (ed.), 1895-1903. *La nouvelle revue*, Paris.
Ahmed, J. M., 1960. *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*, London.
Anderson, R. D., 1977. *France, 1870-1914: Politics and Society*, London.
Arie, E. R., 1961. "Juliette Adam et le nationalisme égyptien, 1880-1924", *Orient* 20: 114-118.

- Botiveau, B., 1989. "L'adoption d'un modèle français d'enseignement du droit", *L'enseignement du droit musulman*, CNRS.
- Brunschwig, H., 1960. *Mythes et réalités de l'imperialisme colonial français, 1871-1914*, Paris.
- Burrows, M., 1986. "French Cultural Policy in the Middle East, 1860-1914", *The Historical Journal* 29, 1: 109-135.
- Cannon, R. D., 1975. "Perspectives politiques de l'enseignement du droit européen en Egypt avant 1900", *Revue de l'occident musulman et de la méditerranée* 2: 35-49.
- Cromer, Evelyn Baring, Earl of, 1908. *Modern Egypt*, London.
- Gendzier, I. L., 1966. *The Practical Visions of Ya'qub Sanu*, Cambridge, Mass.
- Goldschmidt, A., 1968. "The Egyptian National Party: 1892-1919", in: P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Oxford, 308-333.
- Goldschmidt, A., 1988. *Modern Egypt: The Formation of a Nation State*, Cairo.
- Heyworth-Dunne, J., 1938. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, London.
- Hourani, A. H., 1962. *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Oxford.
- Husain, T., 1973. *A Passage to France* (tran. Kenneth Cragg), Leiden.
- Al-Husry, Khaldun S., 1966. *Three Reformers: A Study in Modern Arab Political Thought*, Beirut.
- Kamil, M., 1907. *Egyptiens et Anglais*, Paris.
- Kamil, M., 1909. *Lettres égyptiennes françaises adressées à Mme. Juliette Adam, 1895-1908*, Caire.
- Kedourie, E., 1966. *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Disbelief and Political Activism in Modern Islam*, London.
- Landau, J. M., 1953. *Parliaments and Parties in Egypt*, Tel-Aviv.
- Lewis, B., 1953. "Forward" in: Landau, J. M., *Parliaments and Parties in Egypt*, Tel-Aviv.
- Lewis, B., 1964. *The Middle East and the West*, Bloomington.
- McManners, J., 1972. *Church and State in France, 1870-1914*, New York.
- Mitchell, T., 1988. *Colonising Egypt*, Cambridge, UK.
- Reid, D. M., 1977. "Educational and Career Choices of Egyptian Students, 1882-1922", *International Journal of Middle East Studies* 8: 339-348.
- Safran, N., 1961. *Egypt in Search of Political Community*, Cambridge, Mass.
- Said, E., 1978. *Orientalism*, New York.
- Szyliowicz, S. J., 1973. *Education and Modernization in the Middle East*, Ithaca.

תמי צרפתי

- Vatikiotis, P. J., 1969. *The Modern History of Egypt*, New York.
- Weber, E., 1986. *France, fin de siècle*, Cambridge, Mass.
- Wendell, C., 1972. *The Evolution of the Egyptian National Image from its Origins to Ahmad Lutfi al-Sayyid*, Los Angeles.
- Yapp, M.E., 1987. *The Making of the Modern Middle East, 1792-1923*, New-York.